

ІСТОРИЯ БУДИНКУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ: ВІД СПОРУДЖЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

Стаття присвячена історії будинку Чернігівського колегіуму – визначній пам'ятці барокового мистецтва початку XVIII ст. Акцентовується увага на ролі гетьмана Івана Мазепи у спорудженні будинку Чернігівського колегіуму. Висвітлюються архітектурні та конструктивні особливості споруди. Уточнюється призначення будинку та використання його упродовж XVIII ст. – XX ст.

Ключові слова: будинок Чернігівського колегіуму, гетьман Іван Мазепа, чернігівський архієпископ Іоанн Максимович, трапезна, церква Всіх Святих.

На краю Валу колишньої фортеці височить будинок Чернігівського колегіуму – яскравий зразок архітектури козацької доби, окраса стародавнього центру Чернігова. Сучасники пишномовно величали цей навчальний заклад чернігівськими Афінами, вертоградом Паллади, чернігівським Олімпом, віддаючи данину не лише бароковому, пануючому на той час, вігіватому стилю, але й, вочевидь, прагнули, таким чином, підкреслити неабияке значення цього культурно-освітнього осередку всього Північного Лівобережжя України XVIII ст.

Не менш цікавою є історія будинку, відомого під назвою Чернігівський колегіум. Нині він є домінантою історичної частини міста, який добре оглядається з усіх її цен-

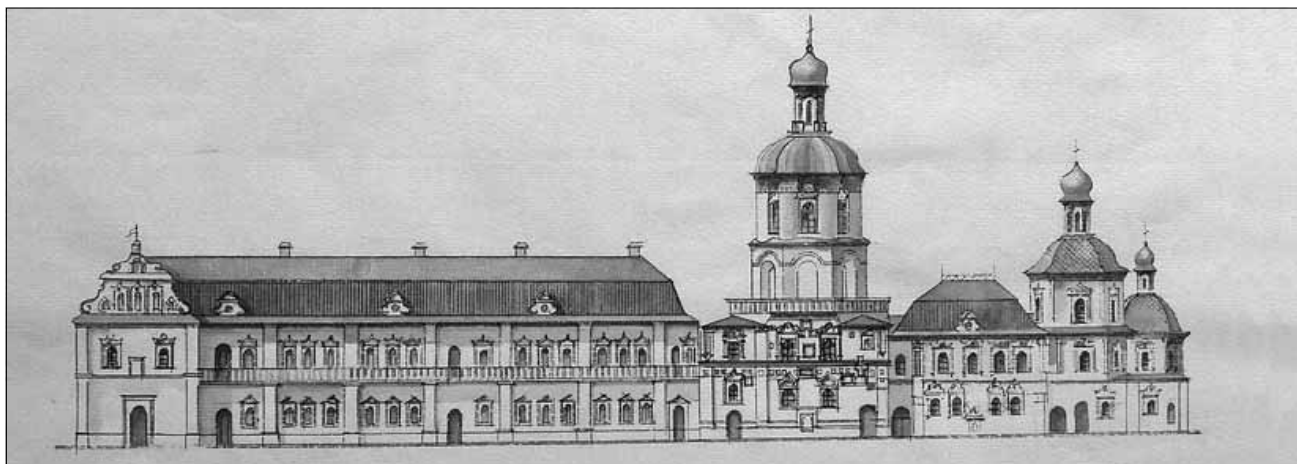
тральних пунктів. Актуальність його вивчення зумовлена дослідженням питання заснування Чернігівського колегіуму, меценатства гетьмана Івана Мазепи.

Будинок Чернігівського колегіуму був частиною комплексу приміщень колишнього чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря. Його складна об'ємно-просторова композиція об'єднувала церкву Всіх Святих з вівтарем, трапезну, дзвіницю, які були побудовані у різні часи. Вочевидь, первісно була споруджена у другій половині XVII ст. східна частина будинку – одноповерхова трапезна за часів чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Справу Лазаря Барановича на розбудову кафедрального монастиря продовжив чернігівський архієпископ Іоанн Максимович. У 1700 р. за сприяння та фінансування гетьмана Івана Мазепи Іоанн Максимович розпочав у кафедрі чимале будівництво. Відомо, що гетьман Іван Мазепа надав на його розбудову 10000 тисяч злотих.

Насамперед, побудували величну сорокаметрову дзвіницю, верхній ярус якої немовби скульптурно виліплений з восьми могутніх напівциліндрів, увінчаних фризом розеток та широким карнизом. Над входом до дзвіниці знаходилася закладна керамічна дошка з гербом гетьмана Івана Мазепи, що збереглася до нашого часу, і напис на якій свідчить, що дзвіницю було збудовано у 1700–1702 рр. «прещедрим даянием и иждевением» ясновельможного гетьмана. На її верхньому поверсі знаходилася церква в ім'я Іоанна

1. Будинок Чернігівського колегіуму. Поч. XVIII ст.

2. Будинок Чернігівського колегіуму. Поч. XVIII ст.

Предтечі, патронального святого гетьмана Івана Мазепи.

У присвяті книги «Зерцало от писанія Божественнаго» (1705 р.), яка була піднесена гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму, написаній витончено та емоційно, з майстерно застосованою, досить складною художньою образністю, метафоричністю, характерними для стилю бароко, гетьман прославлявся за будівництво та прикрашання церков у Києві, розбудову Києво-Могилянської колегії: «Зрим Києво-Могилянские Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменным строением, и прав оутверждением оукрепленны», меценатство в Чернігові: «Сей Богоспасаемый Град Чернигов, Архиерейской Катедрой, Вашим же милостивным Рейментарским благодетельством, в мурах и в всяких благостосеннях ныне, яков прежде небыст благонароচিত, изряден, светел, и прекрасне» [1, арк. 5, зв], тобто розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря. У «Зерцалі» мова йшла про будівництво, зокрема, монастирської дзвіниці з церквою на честь патронального святого Мазепи Іоанна Предтечі, вказується на надання Мазепою дзвону для дзвіниці, згадується тут і трапезна з церквою Всіх Святих, збудованою впритул до дзвіниці (нині цей корпус приміщень відомий як будинок Колегіуму): «Егда в дому архиерейском Черниговском мужества добродетелей воюющаго с душевными и телесными супостати, и горливаго к Богу восхождения, Триумфальный знак каменный сооружити благоволил еси колиос, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именем патрона Вельможности Вашей святого Иоанна Предтечи. Аще не яко святая святых, обаче в ней, о здравии и спасении Вашей Реиментарской Милости святая святых выну приносится. Столпы многие на себе имели и изобретения и красоту, первее, бяху крепкие и высоки на осмь десять лактей, второе имеяху верхи медяни, такожде и свети висяща медяние, кроме же инных всяких изрядных и премудрых оукрашений, имеяху, на себе яблока гранатовие. Не глаголим zde о высокости [по милости Вашей панской] строения каменнаго, вышше бо есть соломоновой, ибо самолюбезное вельможности Вашей оусердие к хвале Божой, самых небес досязает. Не глаголим от покрове-

нии медяном, не ново бо есть Вашей щедрой десници, и златом церковныя верхи оукрашати, о подобии соломоны, яко бо на соломоновых столпах яблока, тако на вашем панском колиосе дзвонничном, кимвал (дзвін – О.Т.) доброголасен власным коштом Вашим Рейментарским соделанный» [1, арк. 6]. Як бачимо, автор присвяті, намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський з захопленням описав величну дзвіницю, назвав її Триумфальним знаком, порівняв зі знаменитою античною скульптурою – Колосом Родоським. Відмітив він міцність і висоту стовпів (висота яких сягала 40 м), мідну покрівлю, мідні висячі свічники, інше оздоблення: «яблока гранатовие», найімовірніше, – це елемент на куполі у вигляді кулі під основу хреста. У присвяті зазначено, що гетьман Іван Мазепа своїм коштом забезпечив дзвіницю «доброгласним кимвалом», тобто дзвоном.

Основа дзвіниці – четверик, на який опирається восьмерик нижнього ярусу, мав надзвичайно міцні фундаменти висотою 1,65 м, товсті стіни, до трьох метрів завтовшки, в середині яких розміщувалися внутрішні ходи.

О. Шафонський записав легенду про те, що під час риття фундаменту дзвіниці, глибина залягання якого сягала 5-ти метрів, у 1701 р. було знайдено срібного ідола [2, с. 264], тобто у дохристиянські часи на цьому місці могло знаходитися язичницьке капище. За розпорядженням гетьмана Івана Мазепи начебто з цього ідола виготовили срібні царські ворота для іконостасу Борисоглібського собору, які й нині є його окрасою. На нижній платівці воріт знаходиться герб гетьмана Івана Мазепи. Відомо, що срібні ворота виготовили в Німеччині, в м. Аугсбурзі, ювелірним майстром Пилипом Якобом Дренттветом, про що свідчать тавра на воротах [3, с. 20].

Одночасно з будівництвом дзвіниці надбудували другий поверх над трапезною, у східній частині якої облаштували трапезну церкву Всіх Святих з гранчатою абсидою та двома куполами. Двоповерхову трапезну з'єднали з дзвіницею критим переходом. Із заходу до дзвіниці прибудували двоповерховий корпус, в якому, певніше за все, розміщувалися класи Чернігівського колегіуму:

«...оучилищъ каменныхъ шесть за скудность мейсца, под единымъ покровомъ» [1, арк. 15].

Таким чином, на початку XVIII ст. був сформований, видовжений по осі схід – захід, корпус приміщень уздовж північного муру Чернігівської фортеці і, відповідно, Борисоглібського монастиря, який складався з трапезної з церквою Всіх Святих, дзвіниці та приміщень Чернігівського колегіуму. В епітафії Іоанну Максимовичу, авторство якої приписують першому префекту Чернігівського колегіуму Антонію Стаховському, зазначалося:

«В дому архиерейском вся бяху древяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася создати» [4, с. 50].

У літературі висловлювалося припущення, що роботи зі спорудження цього корпусу приміщень міг керувати російський зодчий Дмитро Аксамитов [5, с. 6]. Проте документальних підтверджень цьому немає. В композиції (архітектурний тип – корабель, коли церква, трапезна та дзвіниця розташовані в одну лінію), в особливостях архітектурного оформлення дзвіниці (нагадує вежу церкви Усікновення голови Іоанна Предтечі підмосковного села Дьяково (1547 р.) та в пишному декорі будинку ранньопетровського типу відчувається вплив московської архітектури XVII ст. Окрім барокового декору будинку Чернігівського колегіуму у вигляді складних сандриків-кокошників, розгорнутих рушників, вислих напівколонок, численних ніш, кольорових плиток, верхній ярус дзвіниці ззовні і в середині прикрашений керамічними іконами «Спас Нерукотворний» та «Богоматір Знамення».

Розбудова монастирських приміщень, численні ремонти існуючих вимагали чималих фінансових коштів, які надавали багаті жертводавці. 1768 р. у підніжжя південно-східного кута дзвіниці, у влаштованій вибитій ніші в цокольній частині в кам'яному саркофазі поховали купця Григорія Єнька. Гробницю було віднайдено під час реставраційних робіт, коли видалили пізні, ушкоджені на той час, облицювання мурів [6, арк. 1]. Вона виготовлена з вапняка, має розміри 178 x 66 x 40 см., оформлена у бароковому стилі: південний торець має форму фігурного картуша. В центрі картуша – вітйоватий вензель у формі рослинних пагонів, які утворюють букви Е і Г, третя – А чи Л. Уздовж бокового торця – напис також у картуші, облямований листями аканту, ушкоджений в декільках місцях: «1768 году апреля 5 числа с полночи...в день святого мученика Феодула преставился раб божій Г(?) Енько купец черни[говский]...года...положено е[го те]ло». На протилежному кінці гробниці напис латиною прописними буквами, який зберігся частково «Deo? (Бог)...». Григорій Єнько, який міг бути похований у цій гробниці, належав до родини Єньків – найбагатших купців Чернігова. Їх торговий обіг в кінці XVIII ст. сягав 200 тисяч карбованців. Вони вели активну закордонну торгівлю з Бреславом (Вроцлавом), Гданьском, Кенігсбергом. Діти з родини Єньків навчалися в німецьких навчальних закладах. На території фортеці знаходився двір Єнь-

ків з кам'яною Воскресенською церквою. Михайло Єнько, можливо, син Григорія, у 1772 р. побудував нову Воскресенську церкву для кладовища, а в дзвіниці влаштували теплий храм св. Григорія. Думається, що поховання купця Григорія Єнька в цокольній частині двох церков – Іоанна Предтечі, що на дзвіниці, та трапезної Всіх Святих – не було випадковим. Вочевидь тут, на почесному місці, поховали щедрого мецената, на пожертви якого підтримувалися та прикрашалися ці споруди.

Вважалося, що у будинку, нині відомого як Чернігівський колегіум, розташовувався перший навчальний заклад вищого рівня у Лівобережній Україні, який заснував у 1700 р. чернігівський архієпископ Іоанн Максимович. Писемні джерела свідчать, що в монастирській трапезній між трапезами ченців, через брак приміщень, відбувалися заняття з курсу філософії, який «за неимением для оной особливої избы преподается в трапезе кафедральной» [7, с. 771]. На сьогоднішній день корпус приміщень, який примикав до існуючої нині частини споруди із заходу і де, найімовірніше всього, розміщувалися класи колегіуму від граматичних до риторики, не зберігся. Ці приміщення були розібрані після ліквідації Борисоглібського монастиря у 1786 р. А в уцілілій трапезній (верхи – два куполи церкви Всіх Святих розібрали) з дзвіницею (нині відомі як будинок Чернігівського колегіуму) на початку XIX ст. розмістили губернське казначейство. У великих підвалах з товстими стінами знаходилася комора для грошей, а над нею – рахункова кімната з пічкою та столами. На другому поверсі будинку розташовувався також архів казенної палати, де в опечатаних скринях знаходилися цінні документи, гетьманські універсали. Є відомості, що у грошовій коморі зберігалися чималі суми «до сто тысяч рублей медной монеты» або ж, навіть, «до миллиона и более рублей» у скринях з внутрішніми замками та міцним окуттям. Грошова комора казначейства охоронялася трьома караульними постами: один – при вході до погребу, інший – позаду при «отверстиях погреба оной», третій – при вході до грошової комори.

На соборній дзвіниці (так стали називати дзвіницю у XIX ст.) знаходилося декілька дзвонів, у тому числі найбільший з усіх чернігівських дзвонів, який звався «Борис», вага якого сягала 570 пудів. Він був відлитий у 1772 р. київським майстром Іваном Коробкіним. Дзвін прикрашали зображення Богородиці, святого князя Володимира, святих Бориса та Гліба. Величезний дзвін мав надзвичайно приємний звук. Легенда розповідає, що звучання цього дзвону сподобалося князю Г. Потьомкіну. Він наказав зняти дзвін та відвезти до Катеринослава. Проте невдовзі Потьомкін помер, дзвін повернули, і він продовжував радувати своїм мелодійним звуком чернігівців. На жаль, доля цього дзвону, як і інших дзвонів, у радянські часи виявилася трагічною. У 1930 р., незважаючи на протести музейних працівників, його було скинуто з дзвіниці. Він розбився на три частини, які від-

правили на склад Рудметалторгу.

Після того, як у 1846 р. губернське казначейство перебалося в інше приміщення, в будинку Чернігівського колегіуму на другому поверсі розташовувалися квартири церковного причту: протодіякона та дияконів, на нижньому поверсі – гарно обладнана просфорня. Упродовж XIX ст. будинок неоднаразово ремонтувався, переобладнувався в залежності від нових вимог та смаків. Бароковий декор фасадів, який не відповідав новим естетичним уподобанням, оскільки на зміну бароко прийшов класицизм зі стриманим декором, був поступово знищений: збиті наличники, сандрики, всі рельєфні частини, закладені ніші, стіни рівно затиноквані, закладено гранчасту апсиду церкви Всіх Святих.

До західної частини у кінці XIX ст. були прибудовані ганок з сіними у стилі російської архітектури XVII ст. Тут розмістили іконно-книжкову крамницю, в якій торгували церковною літературою та іконами. На початку 20-х років XX ст., окрім крамниці, у підвальних приміщеннях дзвіниці та на першому поверсі знаходився єпархіальний склад, де зберігалося церковне майно: тканини, ікони, інші культові предмети, які призначалися для богослужбових потреб, можливо, також іконописна майстерня. Більшість цих матеріальних цінностей за радянських часів були вилучені та передані в різні установи міста. Залишається невідомою доля півтори тисячі ікон, які призначалися для продажу в Чернігові, а також по всій Чернігівській єпархії.

Існують відомості про те, що у 30-х роках XX ст. будинок Чернігівського колегіуму використовувався під житло. У цей час підвали були переобладнані під бомбосховище. З 1941 р. будинок знаходився у розпорядженні Міністерства протиповітряної оборони, яке використовувало його під склади.

Під час Другої світової війни будинок Чернігівського колегіуму зазнав чималих руйнувань: покрівля згоріла, склепіння, карнизи, наличники зруйновані від пожежі і від ударів уламків бомб. Він був капітально відреставрований у 50–70-х роках минулого століття. У процесі кропіткої багаторічної праці архітекторів було досліджено основні етапи будівництва споруди та конструктивні особливості її частин, відновлено утрачений бароковий декор, залишки якого відкрилися на фасадах під час реставрації, відновлено гранчасту апсиду церкви Всіх Святих. Залишилися не відновленими «через брак вичерпної аргументації» два куполи цієї церкви [8, с. 168].

Нині у приміщеннях будинку Чернігівського колегіуму розташовуються адміністрація Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», фондосховища, реставраційна майстерня, єдина на Чернігівщині постійна експозиція іконопису XVII–XX ст., експозиція, присвячена історії Чернігівського колегіуму. З кожним роком зростає кількість відвідувачів колегіуму. Нині його виставки відвідують більше п'ятнадцяти тисяч туристів в рік.

ПОСИЛАННЯ

1. Зерцало от писанія Божественнаго. – Чернігів: Друк. Троїц.-Іллін. монастиря, 1705 – 71 арк.
2. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А.Ф. Шафонский – К.: Универ. Тип., 1851. – 697 с.
3. Травкіна О. Мазепина брама. Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова / Ольга Травкіна – Чернігів: Друк РВК «Деснянська правда», 2007. – 34 с.
4. Фомин. С.В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович) митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист / С.В. Фомин – СПб.: Общество Святителя Василия Великого, 2003. – 702 с.
5. Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: зб. матеріалів ювіл. наук. конфер., присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Черніг. держав. пед. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка: Чернігів: Сіверянська думка, 2001. – 124 с.
6. Лист М. Говденко, 1998 р. – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», документальний фонд інв. № КН – 1514, ДФ – 656 – 2 арк.
7. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии / М. Благовещенский // Черниговские епархиальные известия. (Ч. неофиц.). – 1903. – № 21. – С. 728–742.
8. Говденко М. Чернігівський колегіум / М. Говденко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 5. – К.: НДІТІАМ; Головкивархітектура, 2002. – С. 153–169.

Травкіна О.І. История дома Черниговского коллегиума: от сооружения до современности

Статья посвящена истории дома Черниговского коллегиума – выдающегося памятника бароккового искусства начала XVIII в. Акцентируется внимание на роли гетмана Ивана Мазепы в строительстве Черниговского коллегиума. Освещаются архитектурные и конструктивные особенности сооружения. Уточняется назначение дома и использование его в течение XVII–XX вв.

Ключевые слова: дом Черниговского коллегиума, гетман Иван Мазепа, черниговский архиепископ Иоанн Максимович, трапезная, церковь Всех Святых.

Travkina O.I. The story of house of Chernihiv Collegium, from creation to nowadays

The article is devoted to the history of the house of Chernihiv collegium – an outstanding monument of baroque art early XVIII. The attention is focused on the role of hetman Ivan Mazepa in the construction of Chernihiv Collegium. Shown architectural and design features of the building. Clarifies purpose at home and use it within XVIII – XX th centuries.

Key words: house of Chernihiv collegium, hetman Ivan Mazepa, archbishop of Chernihiv Ioann Maxymovych, refectory, church of All Saints.

06.02.2017 р.

j

УДК 725.94:791.44(477.51)

О.Л. Литовченко

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ЧЕРНІГОВА У ХУДОЖНЬОМУ ФІЛЬМІ «РОДИНА КОЦЮБІНСЬКИХ»

У статті йдеться про зйомки фрагментів художнього фільму «Родина Коцюбинських» у Чернігові 1969 р. Розкрито значення пам'яток архітектури міста у композиційному наповненні кінострічки, а також охарактеризовано процес спілкування акторів з пересічними городянами.

Ключові слова: фільм «Родина Коцюбинських», знімальна група, пам'ятки архітектури.

Кінематограф – один з видів мистецтва, який надійно увійшов у життя людей та виступає його складовою на шляху формування культурної свідомості та безперечно впливає на їх існування. Він є своєрідним віддзеркаленням розвитку суспільства. У свою чергу для дослідників